

DISPROPORTIONS IN AGRICULTURE PRODUCTION STRUCTURE OF UKRAINE IN THE END OF XX – BEGINNING OF XXI CENTURY

Taras CHIPKO

*Institute of Geography, National Academy of Science of Ukraine, Kyiv, Ukraine
tarasnauka2015@ukr.net*

Abstract: Ukraine has a huge natural resource potential for the development of the agricultural sector. In terms of availability of farmland and arable land for 1 person, their quality and productivity it belongs to the most land secured and richest countries in the world. The country has almost a third of the world reserves of Chornozems, which have high natural fertility and can provide food to more than 300 mln. of people in the world. Thanks to this and favourable agro-climatic conditions, our state can guarantee their own food security and increase the export potential of domestic agro-industrial complex. However, many internal and external factors impact on the agricultural sector in the 1990-2000's led to the unprofitable production of major products and decline of the industry. The purpose of this article is analysis of individual sectors of stockbreeding and plant growing condition capabilities in the context of sustainable development possibilities of the Ukrainian agricultural sector. For achieving this goal we used statistical data of State Statistics Service, the materials of scientific conferences on various aspects of development and functioning of Ukrainian agricultural sector and the national report on the state condition of the environment in Ukraine. Processing of these sources made it possible to identify the main problems of livestock and crop sectors, the imbalance in the structure of agricultural production and their consequences for the development of the agricultural sector.

Key words: agricultural sector, development disparities, livestock, organic fertilizer plant, total yield, crop areas, sugar beet, technical and grain crops.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2016.76.50-61>

UDC: 911.3

АНАЛІЗ ДИСПРОПОРЦІЙ У СТРУКТУРІ ВИРОБНИЦТВА СІЛЬГОСППРОДУКЦІЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

Тарас ЧІПКО

*Інститут географії НАН України, м. Київ, Україна
tarasnauka2015@ukr.net*

Резюме: Україна має потужний природно-ресурсний потенціал для розвитку агросектору. За рівнем забезпеченості сільськогосподарськими угіддями і ріллею на 1 особу, їхнім якісним складом і біопродуктивністю вона належить до найбільш землезабезпечених і найбагатших країн світу. Країна володіє майже третиною світових запасів чорноземів, які мають високу природну родючість і можуть забезпечити продовольством більше 300 млн. чол. у світі. Завдяки цьому, а також сприятливим агрокліматичним умовам, держава здатна гарантувати власну продовольчу безпеку і нарощувати експортний потенціал вітчизняного АПК. Однак численні внутрішні та зовнішні чинники впливу на стан агросектору в 1990–2000-х рр. призвели до збитковості виробництва основних видів продукції і занепаду галузі. Тому метою даної статті є аналіз стану окремих галузей тваринництва і рослинництва в контексті можливостей сталого розвитку агросектору України. Для цього використано статистичні дані Державної служби статистики, матеріали науково-практичних конференцій, присвячених різним аспектам розвитку і функціонування АПК України, та національної доповіді про стан навколишнього природного середовища в Україні. Опрацювання цих джерел дало змогу виявити основні проблеми розвитку галузей тваринництва і рослинництва, диспропорції у галузевій структурі виробництва агропродукції та їхні наслідки для розвитку агросектору.

Ключові слова: агросектор, диспропорції розвитку, поголів'я худоби, органічні добрива, рослинництво, валовий збір, посівні площі, цукрові буряки, технічні і зернові культури.

DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-7154/2016.76.50-61>

УДК: 911.3

Вступ. Постановка проблеми. Агросектор України з його базовою складовою – сільським господарством – є системоутворюючим у національній економіці, формуючи фактори суверенності держави – продовольчу і (у визначених межах) економічну, екологічну та енергетичну безпеку держави і забезпечуючи розвиток технологічно пов'язаних галузей економіки. Україна є лідером

в експорті цілої низки сільгоспкультур (передусім зернових) і рослинних жирів (соняшникової олії). Завдяки наявному потенціалу для свого розвитку вітчизняний агросектор може стати рушієм розвитку національної економіки, надаючи імпульс інвестиційному, технологічному та соціальному піднесенню України. Водночас трансформаційні процеси в економіці України і сільському господарстві протягом 1990–2015 рр., зумовлені його переходом на засади ринкового функціо-

нування і розвитку, відсутність чіткої та послідовної аграрної політики в державі призвели до існування значної кількості проблем в галузі і диспропорцій у структурі виробництва агропродукції. Все це й обумовило своєчасність та необхідність даного дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми функціонування і розвитку АПК України присвячені дисертаційні роботи М. Паламарчука, Р. Язиніної [16], Г. Балабанова [1], М. Книш, В. Нагірної [8]. Ними опрацьовані теоретико-методичні основи формування і системного дослідження агропромислових комплексів, умови їхнього формування, структура і територіальна організація, охарактеризовано зернопродуктовий, плодоовочевий і тваринницько-промислові комплекси. Теоретико-методичні основи функціонування АПТК, умови і фактори їхньої територіальної організації, розвиток промислової інтеграції в Україні в кінці ХІХ–на початку ХХ ст., особливості сучасного стану і розміщення рослинницько- і тваринницько-продуктових підкомплексів та інші питання розкрито у працях М. Пістуна, В. Гуцала і Н. Мезенцевої [10]. Водночас питання динаміки виробництва продукції рослинництва і тваринництва, зміни структури посівів сільгоспкультур та структури виробництва сільгосппродукції у період переходу агросектору на ринкові засади функціонування залишаються переважно в полі зору вчених-економістів Л. Дейнека, А. Коваленка, П. Коренюка, І. Кириленка, В. Дем'янчука, С. Сегеди, Н. Дзюбенко та інших.

Серед вчених-географів питанню оцінки сучасного стану, тенденцій та перспектив структурних внутрішньогалузевих та міжгалузевих зрушень в АПК Буковини у період переходу до ринкової економіки присвячені праці В. С. Грицьку [2; 3]. Нею досліджено вплив структурних зрушень в АПК на стан навколишнього середовища, зайнятість населення, розвиток господарства регіону загалом та його зовнішньоекономічні зв'язки, запропонована модель оптимізації структурних зрушень на перспективу. Обґрунтування територіальної організації, особливостей інтеграційних процесів, методів та підходів до вивчення АПК Західноукраїнського регіону (Волинської, Львівської, Рівненської, Тернопільської, Івано-Франківської, Чернівецької і Закарпатської областей) в умовах аграрної реформи та переходу до ринкових форм господарювання здійснено П. Сухим [11]. Трансформаціям в аграрній сфері в період її переходу на ринкові засади функціонування присвячений і один з параграфів монографії К. Мезенцева, Г. Підгрушного та Н. Мезенцевої «Регіональний розвиток в Україні: суспільно-просторова нерівність і поляризація». Аналіз тенденцій розвитку галузей рослинництва і тваринництва в період трансформаційних перетворень економіки України та сучасний стан розвитку агровиробництва в державі є одним з аспектів дисертаційного дослідження М. Заячука «Формування та геопросторова організація фермерства України».

Незважаючи на численні дослідження з даної проблематики, деякі аспекти сучасного стану галузей агросектору і перспектив їхнього розвитку залишаються недостатньо дослідженими. Особливо актуальними є виявлення екологічних наслідків, спричинених диспропорціями у структурі виробництва агропродукції, в контексті інтеграції держави до продовольчих ринків світу та підписання угод про асоціацію з ЄС і створення ЗВТ з Канадою [12; 13].

Формулювання цілей статті. Постановка завдання. Завданнями цієї статті є: 1) виявлення внутрішніх та зовнішніх чинників впливу на стан агросектору у 1990–2015 рр.; 2) аналіз сучасного стану галузей тваринництва і рослинництва в регіонах України і виявлення основних проблем їхнього розвитку; 3) виявлення диспропорцій в галузевій структурі виробництва сільгосппродукції (в т.ч. у структурі виробництва м'яса); 4) аналіз екологічних наслідків, спричинених диспропорціями у структурі виробництва агропродукції, для сталого розвитку землеробства та агросектору держави загалом; 5) виявлення можливих шляхів подальшого розвитку рослинництва України з урахуванням тенденцій на світових продовольчих ринках.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці ХХ ст. сільське господарство було однією із найважливіших галузей економіки України. Рівень його розвитку значною мірою визначав продовольчу безпеку держави, якість харчування населення і, відповідно, стан його здоров'я. За поголів'ям ВРХ (24,6 млн. гол.), в т.ч. корів (8,3 млн.), і птиці (246,1 млн.) Україна посідала 2 місце серед 39 держав Європи, свиней (19,9 млн.) – 3 місце, овець (8,4 млн.) – 7. Це давало змогу державі бути важливим гравцем на європейському продовольчому ринку. За виробництвом м'яса (4,36 млн. т) держава у 1990 р. займала 13 місце серед 39 європейських країн, молока (24,5 млн. т) – 7, яєць (16,3 млн. т) – 4 місце [5].

Високий рівень розвитку тваринництва давав змогу державі виробляти достатню кількість продукції для забезпечення власних потреб. Виробництво усіх видів м'яса у розрахунку на 1 особу в більшості регіонів України становило понад 90–120 кг, молока – близько 400–800 кг і забезпечувало щорічні потреби у цій продукції згідно з раціональними нормами споживання (80 і 380 кг на 1 особу). Лише на Сході країни (Донеччині, Луганщині, Харківщині, Дніпропетровщині), Прикарпатті (Львівщині, Івано-Франківщині), Закарпатті та Київщині обсяги виробництва м'яса (у межах 45–70 кг на 1 особу) були недостатніми для гарантування продовольчої безпеки населенню цих областей. Водночас виробництво молока і молочних продуктів у розрахунку на 1 особу було недостатнім у 5 областях України – Донецькій, Закарпатській, Луганській, Дніпропетровській і Київській.

Однак, після 1991 р. розвиток сільського господарства України відбувався в умовах трансформаційних перетворень її економіки, які

супроводжувались кризовими явищами і спадом виробництва основних видів сільгосппродукції. На ситуацію в агросекторі держави значно впливали як внутрішні чинники, так і зовнішні. Основними внутрішніми факторами низької економічної ефективності виробництва продукції АПК України у період переходу до ринкових засад функціонування і розвитку є висока собівартість виробництва сільгосппродукції внаслідок високої енерговитратності та залежності від імпортних паливно–енергетичних ресурсів; недостатня конкурентоспроможність вітчизняних плеїнних (генетичних) ресурсів внаслідок відсутності державної підтримки системи селекції у тваринництві та птахівництві на підприємствах

АПК України і слабкої матеріально–технічної бази селекційно–насінницького комплексу, наукових установ та їхніх дослідних господарств; недостатній рівень розвитку об'єктів транспортно–логістичної та фінансово–кредитної інфраструктури аграрного ринку і недосконалість каналів та умов просування сільгосппродукції на світові продовольчі ринки; відсутність пріоритетності державної підтримки розвитку агросектору України і цілісної національної політики довгострокового закріплення на світових аграрних ринках тощо [6].

Серед головних зовнішніх чинників, які перешкоджають ефективному розвитку агросектору України протягом останніх 15 років (2000–15), варто відзначити вплив кон'юнктури світових продоволь-

Таблиця 1

Динаміка поголів'я худоби в Україні, 1990–2014 рр.

	Поголів'я ВРХ				Поголів'я корів				Поголів'я свиней			
	Чисельність, тис. гол.		Зменшення, тис. голів	Співвідношення чисельності 2014 р. до 1990 р., %	Чисельність, тис. гол.		Зменшення, тис. голів	Співвідношення чисельності 2014 до 1990, %	Чисельність, тис. гол.		Зменшення, тис. голів	Співвідношення чисельності 2014 р. до 1990 р., %
	1990	2014			1990	2014			1990	2014		
Україна	24623	3 884	20 739	15,8	8 378	2 263	6 115	27	19 427	7 351	12 076	37,8
АРК*	836	134	702	16	253	65	188	25,7	498	156	314,3	31,3
області												
Вінницька	1 247	291	956	23,3	434	162	272	37,3	1 196	362	834	30,3
Волинська	912	168	744	18,4	313	112	201	35,8	470	293	177	62,3
Дніпропетровська	1 291	131	1159	10,1	439	76	363	17,3	1 335	530	805	39,7
Донецька	1066	95	971	8,9	378	50	329	13,2	978	479	500	49
Житомирська	1 155	184	971	15,9	395	119	276	30,1	542	180	362	33,2
Закарпатська	353	132	221	37,4	142	94	48	66,2	343	280	63	81,6
Запорізька	1 083	106	977	9,8	365	59	306	16,2	1 034	322	713	31,1
Івано-Франківська	582	169	413	29	220	107	113	48,6	299	307	-8	102,7
Київська	1308	136	1172	10,4	474	73	401	15,4	853	528	326	61,9
Кіровоградська	888	108	780	12,2	314	59	255	18,8	843	256	588	30,4
Луганська	853	72	781	8,4	298	36	259	12,1	653	67	586	10,3
Львівська	1 095	210	885	19,2	405	137	268	33,8	384	340	44	88,5
Миколаївська	820	132	688	16,1	281	82	199	29,2	768	129	639	16,8
Одеська	1 060	192	869	18,1	346	105	241	30,3	1 021	371	650	36,3
Полтавська	1 258	257	1002	20,4	410	129	281	31,5	1 316	408	908	31
Рівненська	810	154	656	19	270	104	166	38,5	515	296	219	57,5
Сумська	929	148	781	15,9	351	85	266	24,2	838	159	678	19
Тернопільська	931	163	767	17,5	303	100	203	30	528	427	101	80,9
Харківська	1 275	192	1083	15,1	415	93	322	22,4	1 086	297	789	27,3
Херсонська	866	114	752	13,2	272	72	200	26,5	988	180	809	18,2
Хмельницька	1 166	230	936	19,7	392	140	252	35,7	776	343	433	44,2
Черкаська	959	193	766	20,1	309	91	218	29,4	1 057	438	619	41,4
Чернівецька	448	98	350	21,9	146	60	86	41,1	347	154	193	44,4
Чернігівська	1 434	209	1225,3	14,6	456	120	336	26,3	761	207	554	27,2

* дані за 2013 рік

Складено і розраховано за [4]

чих ринків на виробництво сільгосппродукції та відкриття внутрішнього продовольчого ринку держави для ввезення продовольчих товарів з європейських, азійських та інших країн після її вступу до СОТ.

Сукупність згаданих внутрішніх і зовнішніх чинників призвели до збитковості виробництва продукції тваринництва, недостатньої її конкурентоспроможності на зовнішніх ринках і, як наслідок, до стрімкого скорочення поголів'я худоби. Протягом останніх 25 років загальна кількість ВРХ в державі зменшилася на 20,7 млн. гол. (майже на 80%), у т.ч. корів — на 6,1 млн. гол. (приблизно на 70%), свиней – 12,1 млн. гол. (більш як на 60%). Так, якщо на початку 1991 р. майже в усіх областях України чисельність великої рогатої худоби і свиней становила 800 тис.–1,4 млн. гол., а корів — близько 300–500 тис. гол., то у 2014 р. – менше 200–400 і 150 тис. голів. Загальні обсяги зменшення стада ВРХ в областях України складають понад 600–900 тис. гол., у т.ч. корів – близько 150–400 тис., свиней – від 220–330 до 800–900 тис. голів.

Найбільші темпи скорочення поголів'я *корів і ВРХ* (на 70–87 та 84–92%) спостерігалися у східних (Харківській, Луганській, Донецькій, Запорізькій),

центральної (Кіровоградській, Дніпропетровській), південних (Миколаївській, Херсонській) і північних (Київській, Сумській, Чернігівській) областях. Зменшення загальної чисельності стада корів у цих регіонах протягом 1990–2014 рр. становить 200–400 тис. гол., ВРХ— 700–1200 тис. гол. у кожному. На ці регіони припадає понад 50% загального скорочення поголів'я цих тварин. Досить значним (на 200–320 і 670–1200 тис. гол.) було скорочення поголів'я цих тварин і в інших регіонах України, зокрема у західних і центральної (Вінницька, Полтавська, Черкаська) областях.

Поголів'я *свиней* протягом 1990–2014 рр. найбільшою мірою (на 80–90%) зменшилося у північних (Сумській), східних (Луганській) і південних (Миколаївській, Херсонській) областях. У цих регіонах кількість стада тварин зменшилася приблизно на 600–800 тис. гол. у кожному. Значним було зменшення їхнього поголів'я і в Полтавській (більш як 900 тис. гол.), Дніпропетровській (понад 800 тис.), Запорізькій (більш як 700 тис.), Одеській (650 тис.), Черкаській, Кіровоградській і Чернігівській (понад 550–600 тис. гол) областях (табл.1).

Таблиця 2

Динаміка загальних обсягів внесеної органіки та на 1 га посівів сільгоспкультур в областях України у 1990–2014 рр.

	Загальний обсяг внесених органічних добрив, млн. т		Зменшення, млн. т	Обсяг внесення 2014 р. до 1990 р., %	Обсяг внесених органічних добрив на 1 га посівної площі, т		Зменшення, тонн	Обсяг внесення 2014 р. до 1990 р., %
	1990	2014			1990	2014		
Україна	257,3	9,86	247,5	3,8	8,6	0,5	8,1	5,8
АРК*	9,51	0,26	9,25	2,7	8,2	0,5	7,7	6,1
області:								
Одеська	9,81	0,05	9,76	0,5	5,3	0,0	5,3	0
Херсонська	9,78	0,04	9,74	0,4	6,4	0,1	6,3	1,6
Запорізька	10,74	0,11	10,63	1	6,5	0,1	6,4	1,5
Чернівецька	3,46	0,06	3,4	1,7	11,6	0,5	11,1	4,3
Івано-Франківська	5,06	0,45	4,78	8,9	15,3	2,9	12,4	19
Миколаївська	8,87	0,14	8,73	1,6	5,8	0,2	5,6	3,4
Рівненська	9,67	0,19	9,48	2	15,4	0,8	14,6	5,2
Тернопільська	10,28	0,27	10,01	2,6	12,3	0,5	11,8	4,1
Дніпропетровська	10,76	0,37	10,39	3,4	5,8	0,3	5,5	5,2
Полтавська	14,84	1,53	13,28	10,3	8,8	1,2	7,6	13,6
Київська	13,57	1,43	12,14	10,5	10,5	1,7	8,8	16,2
Волинська	9,91	0,39	9,52	3,9	15,7	1,9	13,8	12,1
Донецька	10,5	0,18	10,32	1,7	7,3	0,2	7,1	2,7
Житомирська	10,81	0,35	10,46	3,2	9,4	0,6	8,8	6,4
Сумська	11,11	0,39	10,72	3,5	8,8	0,4	8,4	4,5
Харківська	12,81	0,51	12,3	4	7,4	0,4	7,0	5,4
Хмельницька	13,6	0,54	13,06	4	11,2	0,6	10,6	5,4
Чернігівська	14,39	0,71	13,68	4,9	10,1	0,8	9,3	7,9

* дані за 2013 рік

Складено і розраховано за [4]

Стрімке зменшення поголів'я ВРХ, у т.ч. корів, та свиней в регіонах України негативно вплинуло на стан землеробства держави. Протягом 1990–2015 рр. загальні обсяги внесених органічних добрив зменшилися майже на 250 млн. т (більш як на 95 відсотків). Найбільш суттєво кількість внесеної органіки зменшилася на Харківщині, Київщині, Хмельниччині, Полтавщині та Чернігівщині. Загальний обсяг внесених добрив у них скоротився на 12–14 млн. т (на 90–96%), а на 1 га посівної площі – 7–11 т (на 84–92%). Тривожною була ситуація і на Тернопільщині, Донеччині, Дніпропетровщині, Житомирщині, Запоріжжі, Сумщині. У цих регіонах внесення органіки зменшилося на 10–11 млн. т (на 97–99%). На 1 га посівів обсяги внесених добрив зменшилися на 5,5–12 т, або більш як на 94–96%.

Окрім того, майже не вносилися органічні добрива у південних (Миколаївській, Одеській і Херсонській) областях. Порівняно з 1990 р., загальні обсяги їхнього внесення у цих регіонах скоротилися майже на 9–10 млн. т, а на 1 га усіх посівів усіх сільгоспкультур – на 5–6 т. Загалом як видно з таблиці 2, у всіх регіонах України (крім Полтавської і Київської областей) 2014 р. вносилося лише 0,4–8,9% органіки від рівня 1990 р.

Крім зменшення загальних обсягів внесених органічних добрив в областях України, стрімке скорочення поголів'я худоби протягом 1990–2014 рр. негативно вплинуло на розвиток і функціонування тваринництва в Україні. Висока собівартість виробництва продукції галузі та відсутність пріоритетності державної підтримки її розвитку зумовили відсутність інтересу товаровиробників до утримання корів і ВРХ, свиней та від'ємну динаміку обсягів виробництва продукції. Порівняно з 1990 р., виробництво молока в Україні у 2014 р. зменшилося на 13,3 тис. т (у 2,2 рази), м'яса – майже на 2 млн. т (в 1,8 рази). Найбільш помітно (більш як у 3–3,5 рази) виробництво *молока* скоротилося у північних (Київській, Чернігівській, Сумській) і східних (Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Луганській, Харківській) областях та АРК. Протягом останніх 25 років обсяги його виробництва у цих регіонах зменшилися на 600 тис.–1 млн. т. Значним (на 500–600 тис. т, або у 2–2,5 рази) було скорочення виробництва молока на Херсонщині, Хмельниччині, Черкащині, Житомирщині, Полтавщині, Кіровоградщині, Одещині.

Загальні обсяги виробництва *м'яса* найпомітніше скоротилися у північних, центральних (Кіровоградській, Полтавській), південних і східних (Запорізькій) областях. Виробництво м'ясної продукції в цих регіонах зменшилося на 100–200 тис. т (у 3–5 разів) у кожному. Більш як на 110–130 тис. т скоротилися обсяги виробництва цієї продукції і в Донецькій, Черкаській, Харківській областях.

Зменшення загальних обсягів виробництва м'ясної продукції в Україні відбувалося на фоні стрімкого скорочення виробництва яловичини і телятини та свинини. Протягом 1990–2014 рр. виробництво м'яса ВРХ в Україні зменшилося

приблизно на 1,6 млн. т, або майже на 80%. У північних, центральних, південних (Миколаївській і Одеській) і східних областях обсяги виробництва цього м'яса зменшилися більш як на 75–85%, у західних регіонах – приблизно на 40–70%. Найбільше скорочення обсягів виробництва цієї продукції було в Київській (на 112 тис. т), Вінницькій (на 96 тис.) і Чернігівській (на 94 тис.) областях. Значним (у межах 60–80 тис. т) було скорочення обсягів виробництва яловичини на Львівщині, Тернопільщині, Хмельниччині, Житомирщині, Одещині, Полтавщині, Черкащині, Донеччині, Запоріжжі та Харківщині.

Виробництво *свинини* в Україні з 1990 по 2014 р. зменшилося на 834 тис. т, або більш як на половину (на 53%). Найбільше (на 73–82%) обсяги її виробництва зменшилися на Вінниччині, Луганщині, Чернігівщині, Сумщині та Миколаївщині. Досить помітним (приблизно на 50–70%) було скорочення виробництва цього м'яса у Полтавській, Дніпропетровській, Одеській, Херсонській, Запорізькій, Харківській, Кіровоградській і Черкаській областях. Водночас, на фоні збільшення його виробництва протягом 2000–14 рр. у західних (Львівському, Тернопільському, Хмельницькому, Чернівецькому) і східних (Донецькому) регіонах, зменшення обсягів виробництва свинини у них були менш помітними (табл. 3).

На відміну від виробництва яловичини і свинини, більш швидка окупність витрат на вирощування свійської птиці внаслідок вищого коефіцієнту обігу оборотних засобів порівняно з іншими галузями тваринництва призвела до нарощування виробництва м'яса птиці. У порівнянні з 1990 р. вони збільшилися на 456 тис. т, або на 64%. Значне зростання виробництва цієї продукції відбулося внаслідок суттєвого збільшення обсягів її виробництва у Черкаській, Вінницькій, Волинській, Київській, Дніпропетровській, Рівненській, Івано-Франківській, Львівській, Хмельницькій, Чернівецькій і Тернопільській областях. Порівняно з 1990 р. виробництво м'яса птиці у цих регіонах збільшилося на 15,4–894,4% (на 1,4–240 тис. т).

Зменшення виробництва яловичини і свинини та збільшення обсягів забою свійської птиці майже у всіх областях України протягом 1990–2000 рр. призвели до структурних диспропорцій у виробництві м'яса. Так, ще у 1990 частка яловичини у структурі виробництва м'яса в регіонах становила понад 35–50%, свинини – 25–45%, птиці – від 10–15 до 25%. Однак внаслідок збитковості виробництва яловичини у 1995–2014 рр. в регіонах країни її частка у структурі виробництва м'ясної продукції зменшилася у 2–5 разів і становила у 2014 р. 10–25%. Водночас, менший рівень збитковості виробництва свинини і м'яса птиці в більшості областей та прибутковість їхнього виробництва в кількох регіонах у 2000–14 рр. обумовили значне збільшення їхньої часток у структурі виробництва м'яса.

Як наслідок, у 2014 р. м'ясо птиці становило більше 70–75% загальної кількості виробленого м'яса в Київській, Вінницькій, Черкаській, Дніпропетровській областях і АРК (2013 р.).

У південних (Одеській, Миколаївській), східних (Донецькій, Запорізькій), центральних (Кіровоградській, Полтавській), північних (Житомирській, Чернігівській) та західних областях понад 50–70% всього виготовленого м'яса становила свинина.

Несприятлива ситуація характерна і для розвитку галузей рослинництва України – буряківництва, овочівництва і картоплярства. Так, ще наприкінці ХХ ст. цукрова промисловість була однією з найрозвинутіших галузей економіки держави, яка за кількістю підприємств, рівнем технічного оснащення, виробничою потужністю, обсягом виробленої продукції посідала одне з провідних місць в економіці. Ще недавно Україна мала 192 заводи, які виробляли близько 5–6 млн. т цукру (понад 10% світового та більше 70% виробництва

колишнього СРСР) і займала провідне місце в світі за посівами (1,6 млн. га) цукрових буряків. Такий рівень розвитку галузі забезпечував країні одне з провідних місць серед країн-експортерів цукру. Для економіки України вона мала стратегічне значення, адже була однією з головних, яка підтримувала життєвий рівень села і давала надходження до бюджетів усіх рівнів. Цукрові заводи були осередками формування соціальної сфери сільських і міських населених пунктів (шкіл, дитсадків, лікарень, їдалень, магазинів, будинків побуту, гуртожитків, житлових будинків).

Однак, після 1991 р. внаслідок дії низки об'єктивних та суб'єктивних причин, зокрема відсутності державної політики на збереження, підтримку і розвиток галузі, цукрова промисловість почала занепадати. Внаслідок низького рівня

Таблиця 3

Динаміка виробництва м'ясної продукції в областях України у 1990–2014 рр., тис. т

	Яловичина		Приріст/ зменше- ння, тис. т	Обсяг виробни- цтва 2014 р. до 1990 р., %	Свинина		Приріст/ зменше- ння, тис. т	Обсяг виробни- цтва 2014 р. до 1990 р., %	М'ясо птиці		Приріст/ зменше- ння, тис. т	Обсяг виробни- цтва 2014 р. до 1990 р., %
	1990	2014			1990	2014			1990	2014		
Україна	1985,4	412,7	-1572,7	20,8	1576,3	742,6	-833,7	47,1	708,4	1164,7	456,3	164,4
АРК*	67,7	15,4	-52,3	22,7	47,4	36,3	-11,1	76,6	76,5	71,9	-4,6	94
області												
Вінницька	118	22,3	-95,7	18,9	87,1	20,5	-66,6	23,5	24,5	219,6	195,1	896,3
Волинська	68,2	13,7	-54,5	20,1	28,8	34,2	5,4	118,8	9	67,9	78,9	754,4
Дніпропетровська	93,7	11,3	-82,4	12,1	104,3	49,1	-55,2	47,1	62,9	163	100,1	259,1
Донецька	88,3	9,3	-79	10,5	94,9	65,5	-29,4	69	53,4	28,6	-24,8	53,6
Житомирська	91,8	15,6	-76,2	17	46,9	25,1	-21,8	53,5	16,4	7,2	-9,2	43,9
Закарпатська	28	16	-12	57,1	26,3	31,7	5,4	120,5	9,6	8,7	-0,9	90,6
Запорізька	77,3	10,5	-66,8	13,6	84,7	39	-45,7	46	32,2	13,8	-18,4	42,9
Івано-Франківська	52,8	27,7	-25,1	52,5	25,2	33,5	8,3	132,9	14,4	20,5	6,1	142,4
Київська	130,2	18,1	-112,1	13,9	83	56,9	-26,1	68,6	49,9	158,4	108,5	317,4
Кіровоградська	68,7	15	-53,7	21,8	67,5	27	-40,5	40	20,5	10,1	-10,4	49,3
Луганська	67,7	10,2	-57,5	15,1	55,7	11,4	-44,3	20,5	40,5	14,9	-25,6	36,8
Львівська	91,2	29	-62,2	31,8	50,3	42,6	-7,7	84,7	37,8	49,9	12,1	132
Миколаївська	61,1	14,3	-46,8	23,4	62,7	11,4	-51,3	18,2	24,8	9,7	-15,1	39,1
Одеська	79,5	15,9	-63,6	20	89,6	24,8	-64,8	27,7	55,4	2,7	-52,6	4,9
Полтавська	97,4	23	-74,4	23,6	100,8	48,6	-52,2	48,2	23	5,7	-17,3	24,8
Рівненська	62,7	17,3	-45,4	27,6	43,2	21,8	-21,4	50,5	8,6	20	11,4	232,6
Сумська	68,1	17,4	-50,7	25,6	64,3	14	-50,3	21,8	18,4	12	-6,4	65,2
Тернопільська	76,4	13,6	-62,8	17,8	36	28,4	-7,6	78,9	9,1	10,5	1,4	115,4
Харківська	101,5	26	-75,5	25,6	82,3	32,9	-49,4	40	39,8	34,3	-5,5	86,2
Херсонська	60,7	16,2	-44,5	26,7	78,6	23,9	-54,7	30,4	24,6	7,7	-16,9	31,3
Хмельницька	93,2	24,3	-68,9	26,1	49,1	28,8	-20,3	58,7	10,3	13,4	3,1	130,1
Черкаська	92,5	19,3	-73,2	20,9	72,7	36,7	-36	50,5	26,9	267,5	240,6	994,4
Чернівецька	38,5	11	-27,5	28,6	29,8	17,2	-12,6	57,7	10,2	12,3	2,1	120,6
Чернігівська	110,2	15,8	-94,4	14,3	65,1	17,6	-82,7	27	9,7	6,3	-3,4	64,9

* дані за 2013 рік

Джерело [4]

рентабельності або збитковості виробництва цукрових буряків їхні посіви в Україні протягом 20 років скоротилися більш як у 6 разів (на 1,2 млн. га). Так, якщо 1995 р. ними було засіяно близько 1,5 млн. га (5% усієї посівної площі України), то в минулому (2015) році – лише 239 тис. га (менше 1%).

Стрімке скорочення посівів цукрових буряків протягом 1995–2014 рр. призвело до значного скорочення обсягів їхнього виробництва. Порівняно з 1990 р., обсяги їхнього валового збору в Україні скоротилися майже втричі (у 2,8 рази). Так, якщо на початок 1991 р. в державі зібрано 44,3 млн. т цієї культури, то в 2014 р. – близько 16 млн. т. Найбільш стрімке зменшення виробництва цукрових буряків характерне для Миколаївської, Дніпропетровської та Сумської областей. Обсяги їхнього збору в цих областях зменшилися у 15, 23,5 і майже 40 разів. Суттєве скорочення виробництва цієї культури у них зумовлене найбільшими темпами скорочення її посівів серед областей України (у понад 20–50 і 100 разів).

Значно зменшився валовий збір цукрових буряків на Черкащині, Кіровоградщині та Прикарпатті (Івано–Франківщині і Буковині). Порівняно з 1990 р., їхній валовий збір у 2014 р. зменшився у 5–9 разів. На Поділлі і в західних (Львівській, Волинській та Рівненській) областях виробництво цукрових буряків зменшилося приблизно у 2–4 рази. Загальне ж скорочення обсягів їхнього виробництва в областях України становило від 500 тис. до 3,2 млн. т у кожній. За цим показником в Україні «лідують» Черкаська, Сумська, Полтавська, Вінницька і Кіровоградська області [14].

Протягом 1995–2014 рр. в країні не приділялася достатня увага й розвитку інших важливих галузей

агросектору України – овочівництву і картоплярству. Внаслідок відсутності державної підтримки на їхнє збереження і розвиток, виробництво продукції цих галузей (як і буряківництва) у більшості областей України у 1995–2014 рр. було збитковим або малорентабельним, що негативно вплинуло на їхній розвиток. Так, якщо у 1990–2000 рр. посіви овочів і картоплі в Україні збільшилися на 82 і 200 тис. га, то протягом 2000–15 рр. відбулося суттєве (на 100 і більш як 330 тис. га) їхнє зменшення. Ще у 2000 р. у 13 регіонах країни посівні площі овочів становили 20–40 тис. га, картоплі – 50–121 тис. Однак внаслідок низького або нестабільного рівня рентабельності виробництва цієї продукції майже у всіх областях України їхні посіви у 2015 р. становили лише 10–20 і 16,5–70 тис. га.

На відміну від попередніх років, пріоритетом сільського господарства у 1990–2000-х рр. стало виробництво високоприбуткових, однак ґрунтовиснажуючих *технічних* (соняшнику, ріпаку та сої) і водоемних *зернових* (кукурудзи) культур. Наявність родючих земель, сприятлива кон'юнктура світових продовольчих ринків у сукупності зі зручним і дуже зручним (за індексом зручності для розвитку економічних зв'язків, розрахованим Г.Підгрушним на основі графової моделі) транспортно-географічним положенням регіонів України щодо основних ринків збуту, лібералізацією зовнішньої торгівлі внаслідок вступу держави до СОТ та зняттям країною обмежень на експорт зерна у 2010 р. сприяли значному збільшенню обсягів виробництва згаданих культур. У порівнянні з 1990 р. валовий збір соняшнику зріс майже у 4 рази (на 7,5 млн. т), кукурудзи – 6,1 рази (23,8 млн.), ріпаку – у 17 разів (2,1 млн.), сої – приблизно у 40 разів (3,8 млн. т). При цьому, помітне зростання виробництва цих культур

Таблиця 4

Динаміка структури посівів основних сільськогосподарських культур в Україні, 1990–2015 рр.

	1990	2000	2010	2015	Збільшення (зменшення)		Частка у структурі посівів, %		Частка в загальній посівній площі, %	
					тис. га	разів	1990	2015	1990	2015
Вся посівна площа, тис. га	32 406	27 173	26 952	26 717	-5 148	1,2	-	-	100	100
Технічні культури	3 751	4 187	7 296	8 210	4 459	2,2	100	100	11,6	30,7
в тому числі										
цукровий буряк	1 607	856	501	239	-1 368	-6,7	42,8	2,9	5	0,9
соняшник	1 636	2 943	4 572	4 965	3 329	3	43,6	60,5	5,1	18,6
соя	93	65	1 076	2 147	2 054	23,1	2,5	26,2	0,3	8
ріпак	90	214	907	684	594	7,6	2,4	8,3	0,3	2,6
Зернові та зернобобові	14 583	13 646	15 090	14 728	145	1,01	100	100	45,0	55,1
в тому числі										
кукурудза	1 234	1 364	2 709	4 137	2 903	3,4	8,4	28,1	3,8	15,5
зернобобові культури	1 424	408	429	251	-1 173	-5,7	9,7	1,7	4,4	0,9
Кормові культури	11 999	7 063	2 599	1 965	-10 034	-6,1	100	100	37	7,4

Джерело [4]

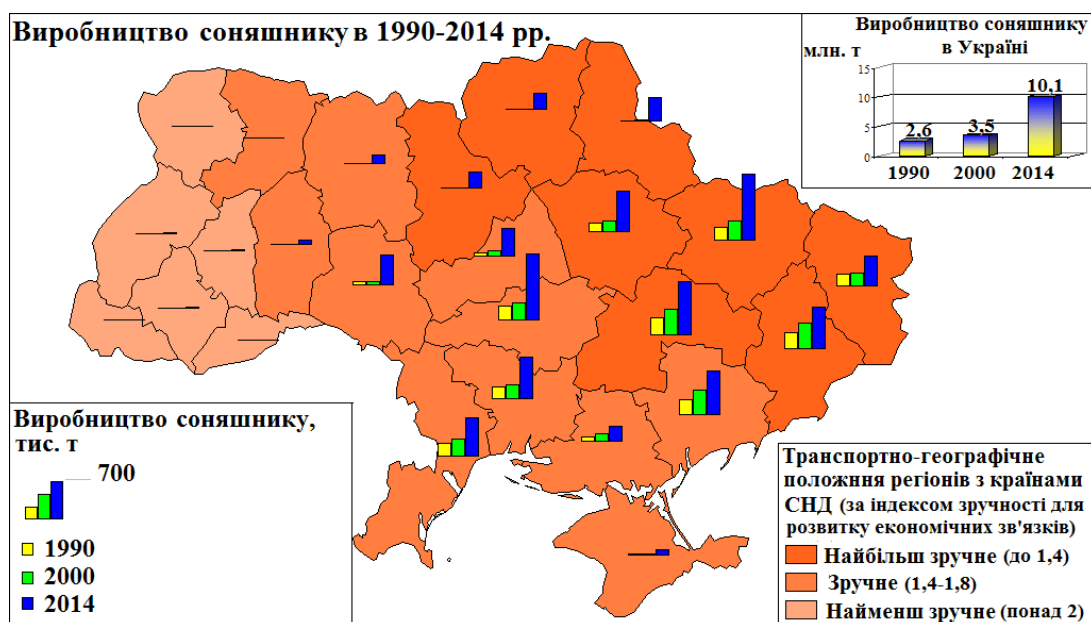

Рис. 1. Динаміка виробництва соняшнику в регіонах України, 1990–2014 рр.
Побудовано за даними Державної служби статистики України та Атласу «Україна. Промисловість та інвестиційна діяльність»

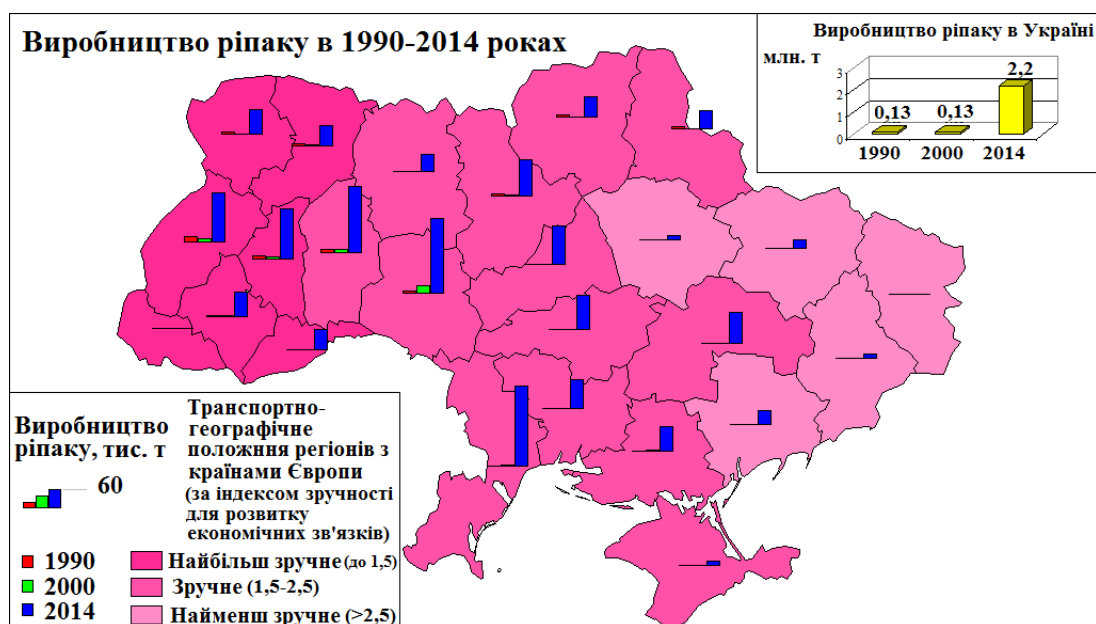

Рис. 2. Динаміка виробництва ріпаку в регіонах України у 1990–2014 рр.
Побудовано за даними Державної служби статистики України та Атласу «Україна. Промисловість та інвестиційна діяльність»

відбулося протягом 2000–2014 рр. Так, якщо 2000 р. обсяги збору цих культур були на рівні 1990 р. (ріпак і соя), трохи більшими (соняшник) або меншими (кукурудза), то в 2014 р. приріст їхнього виробництва становив 2; 4; 7,5 і 24 млн. т. відповідно. Зростання валового збору цих культур має регіональні особливості.

Так, збільшення виробництва *соняшнику* в Україні пов'язане передусім зі значним збільшенням обсягів його валового збору у східних, центральних і південних регіонах, *ріпаку і сої* – на Поділлі, у західних, північних, центральних і південних областях (рис. 1, 2, 3). Порівняно з 1990 і 2000 рр., виробництво цих культур у згаданих областях

збільшилося на 440–915 тис. т (в 2,5–5 разів) і на 50–250 тис. (6–1218 разів) та 130–630 тис. т (19–1300 разів) у кожній. Крім того, значно збільшився валовий збір соняшнику в північних областях і на Хмельниччині. Зокрема, виробництво цієї культури на Сумщині збільшилося у 16 разів (на 400 тис. т), Київщині – 54 рази (295 тис. т), Чернігівщині – 137 разів (на 300 тис.), Хмельниччині – більш як у 200 разів (87 тис. т), Житомирщині – у понад 840 разів (на 170 тис. т). Обсяги валового збору ріпаку і сої суттєво зросли також у центральних (Черкаській, Кіровоградській і Полтавській) та західних (Львівській, Івано-Франківській, Чернівецькій, Рівненській та Волинській) областях.

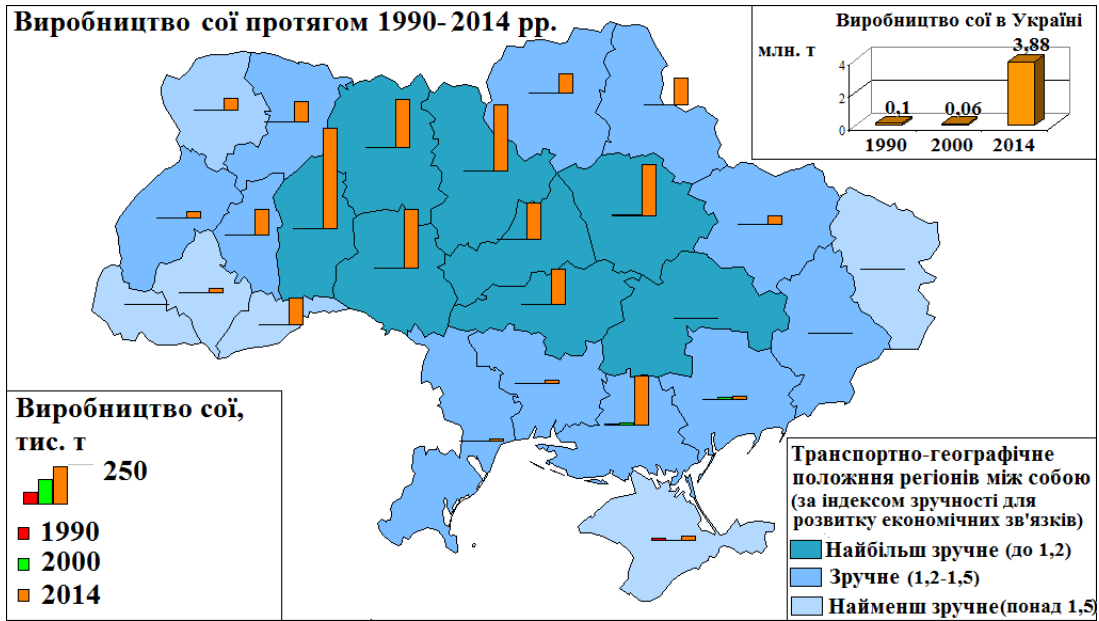

Рис. 3. Динаміка виробництва сої в регіонах України у 1990–2014 рр. Складено за даними Державної служби статистики України та Атласу «Україна. Промисловість та інвестиційна діяльність»

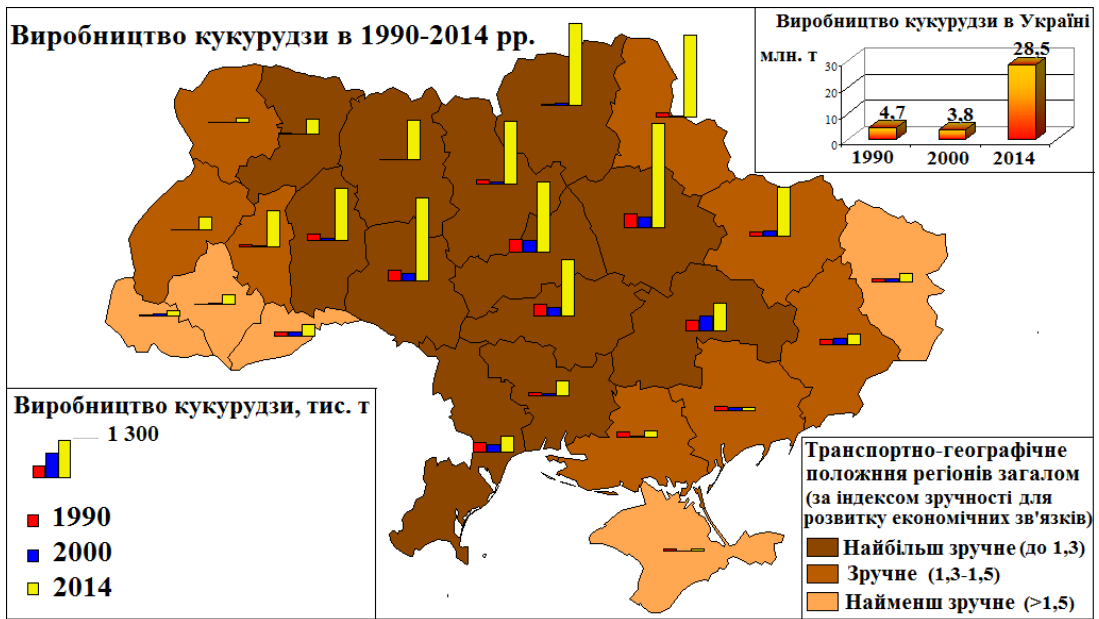

Рис. 4. Динаміка виробництва кукурудзи в регіонах України у 1990–2014 рр. Складено за даними Державної служби статистики України та Атласу «Україна. Промисловість та інвестиційна діяльність»

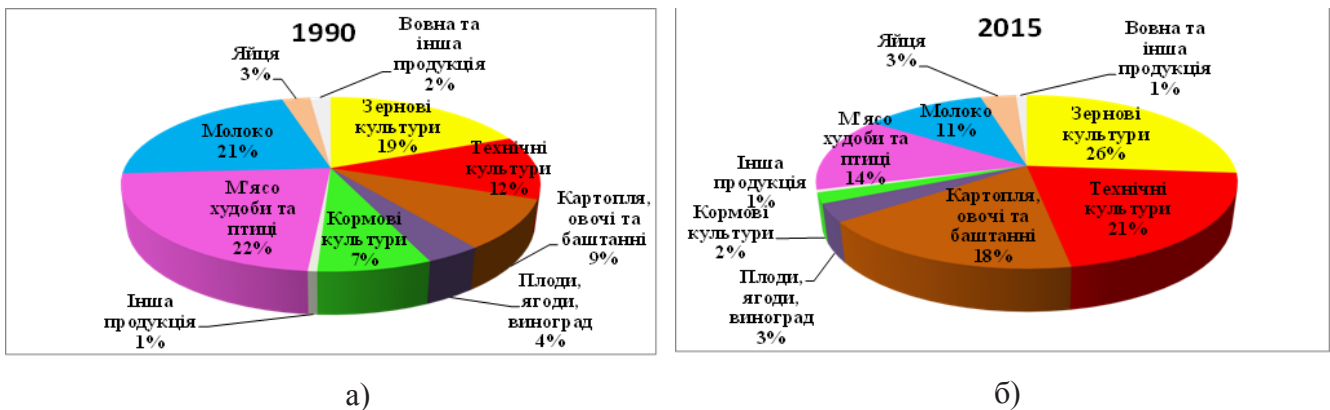

Рис. 5. Структура виробництва сільгосппродукції в Україні у 1990 р. (а) і 2015 р. (б)

Порівняно з 1990 р. обсяги їхнього виробництва у 2014 р. зросли у 7–11, 30, 83, 1093 та в 30, 50, 60, 113, 344 і 1366 разів.

Збільшення обсягів виробництва *кукурудзи* в Україні в 6 разів (майже на 24 млн. т) протягом 1990–2014 рр. зумовлене випереджаючими темпами зростання її валового збору в центральних і північних регіонах країни та на Поділлі (рис. 4). Порівняно з 1990 р., виробництво цієї культури на Вінниччині, Сумщині, Чернігівщині, Полтавщині збільшилося на 2,3–2,9 млн. т (у 7, 17 і 36 разів) у кожній. В інших північних і центральних регіонах (Житомирщина, Київщина, Кіровоградщина, Черкащина), а також на Хмельниччині валовий збір кукурудзи зріс на 1,26–1,87 млн. т, або у 4,3–7,5 та 11 і 38 разів. Значно (у 9–15 разів) збільшився її збір у західних (Львівській, Волинській, Рівненській, Івано–Франківській, Тернопільській) областях і на Харківщині.

Збільшення валового збору високорентабельних експорторієнтованих культур і зменшення обсягів виробництва продукції тваринництва протягом 1990–2015 р. призвели до диспропорцій у структурі валового виробництва сільськогосподарської продукції. Так, ще у 1990 р. високий рівень рентабельності виробництва основних видів аграрної продукції обумовлював приблизно однакові частки рослинництва і тваринництва у структурі валового виробництва сільгосппродукції (рис. 5, а). Приблизно по 1/5 у цій структурі становили зернові культури і молоко, близько 1/4 – м'ясо худоби та птиці, 1/8 – технічні культури. Внаслідок впливу на розвиток тваринництва внутрішніх і зовнішніх чинників та відсутності державної підтримки галузі наприкінці 1990–початку 2000–х рр. виробництво продукції (молока, м'яса худоби і птиці) стало малорентабельним або збитковим. У результаті частка тваринництва у загальній структурі виробництва агропродукції зменшилася в 1,6 раза, а рослинництва – збільшилася в 1,4 рази (рис. 5, б). У згаданій структурі близько 50% минулого року становили зернові та технічні культури. Порівняно з 1990 р. їхня частка збільшилася в 1,6 рази. Водночас майже вдвічі зменшилася частка молока, вчетверо – кормових культур, 1,6 раза – м'яса худоби та птиці.

Крім диспропорцій у валовому виробництві сільськогосподарської продукції, збільшення виробництва високоприбуткових технічних та зернових культур має також інші негативні наслідки для можливостей сталого розвитку і функціонування агросектору країни. На відміну від розвинених країн світу, в яких збільшення валового збору зерна та олійних культур відбувається внаслідок високої їхньої врожайності, в Україні зростання виробництва цих культур відбувається завдяки екстенсивному веденню землеробства, без врахування екологічних аспектів розвитку і функціонування найважливішого природного багатства держави – її чорноземів. Протягом останніх 25 років посіви *технічних (соняшнику, ріпаку та сої)* і *зернових (кукурудзи)* культур збільшилися майже на 4,5 і 3 млн. га (більш як у 2 і 3 рази), що зумовило

збільшення їхніх часток у структурі посівів України. Так, якщо 1990 р. технічні культури становили 12%, а кукурудза – лише 4% загальної структури посівних площ, то 2015 р. – приблизно 1/3 і 1/6 загальних посівів [15]. Характерною особливістю вирощування цих культур є збільшення їхніх посівних площ протягом 1990–2015 рр. переважно за рахунок зменшення посівів інших культур. Зокрема, загальне збільшення посівних площ сої і ріпаку на 2,6 млн. га відбулося внаслідок зменшення на 2,5 млн. га посівів цукрових буряків та зерно-бобових культур. Крім того, з табл. 4 видно, що зростання посівних площ ріпаку в Україні майже у 8 разів відбулося внаслідок скорочення майже у 7 разів посівів цукрових буряків.

Внаслідок збільшення посівів олійних і зернових культур у 1990–2015 рр. відбулося зростання їхньої частки у відповідній структурі посівів з 2,4–2,5 (ріпак і соя), 8,4% (кукурудза) та з 43,6 (соняшник) до 8,3; 26,2; 28,1 і 60,5%. Значно зросла їхня частка і в загальній структурі посівів: з 0,3 (ріпак і соя), 3,8 (кукурудза) і 5,1% (соняшник) до 2,6; 8; 15,5 і 18,6% відповідно. На відміну від цих культур, в загальній структурі посівів і структурі посівних площ технічних культур значно зменшилася (з 5 до 1 та із 43 до 3%) частка цукрових буряків.

Необґрунтоване збільшення посівів технічних культур і кукурудзи, недостані обсяги внесених органічних добрив загалом та на 1 га посівів сільгоспкультур у сукупності з надмірним рівнем розораності території країни і високою часткою ріллі у структурі сільгоспугідь зумовлюють процеси інтенсивної деградації і виснаження земельних ресурсів. За даними ННЦ «Інститут ґрунтознавства та агрохімії» найпоширеніший вид деградації – дегуміфікація (втрата гумусу і поживних речовин), що охопила 43% загальної площі сільгоспугідь країни. За результатами агрохімічної паспортизації сільськогосподарських земель протягом 1986–2010 рр. вміст гумусу в ґрунтах скоротився на 0,22%. Також відбувається збіднення ґрунтів на вміст таких важливих поживних речовин для формування врожаю як рухомий фосфор і калій. Протягом 20 років середньозважений вміст першого зменшився на 9 мг/кг ґрунту, а другого – 8,6 мг/кг ґрунту.

Про зниження родючості ґрунтів свідчить і негативний баланс гумусу і поживних речовин. Протягом останніх 10 років баланс гумусу був гостродефіцитним, його втрати становили в межах -0,4 - -0,8 т/га, а з початку 90–х рр. щорічно фіксується негативне сальдо балансу всіх елементів живлення. У такій ситуації виникає реальна загроза подальшої інтенсивної деградації ґрунтового покриву. Без вжиття необхідних заходів процеси деградації триватимуть і Україна отримає малопродуктивні землі [9]. Тому запобігання розвитку деградаційних процесів, відтворення і підвищення родючості ґрунтів є важливими чинниками переходу сільського господарства на засади сталого розвитку, підвищення конкурентоспроможності сільгоспвиробництва та гарантування екологічної і продовольчої безпеки держави.

Враховуючи нинішні тренди на світових продовольчих ринках, особливо актуальною проблемою для України є забезпечення сталого розвитку зернового господарства та олійно-жирового підкомплексу шляхом орієнтації технологій вирощування зернових і олійних культур на збільшення їхньої врожайності до рівня західноєвропейських країн. Це дасть можливість Україні стати одним із провідних постачальників зерна на продовольчі і кормові цілі та сировини для виробництва біоетанолу і біодизелю в світі.

Інтенсифікація виробництва зерна повинна стати одним із стратегічних напрямків прискореного розвитку агросектору України. Для цього необхідно зосередити увагу на створенні високопродуктивних сортів сої, оптимізації структури посівних площ основних сільгоспкультур, розробці та впровадженню наукоємних, інноваційних технологій їхнього вирощування [7].

Висновки. Відсутність державної підтримки розвитку агросектору країни і цілісної національної політики довгострокового закріплення на світових аграрних ринках в умовах трансформаційних

перетворень економіки зумовили диспропорції у структурі виробництва сільськогосподарської продукції. Їхніми наслідками стали деградація і виснаження земельних ресурсів України та недостатні обсяги виробництва продукції тваринництва і рослинництва (плодів, ягід та винограду). Враховуючи значний природно-ресурсний потенціал розвитку агросектору, Україна при впровадженні належних сівозмін у виробничі процеси і дотриманні рекомендованої структури посівів сільгоспкультур має можливість значно збільшити обсяги виробництва основних видів продукції і підвищити конкурентоспроможність галузі на внутрішньому та зовнішньому ринках. Для цього в державі повинна здійснюватися цілеспрямована підтримка основних галузей тваринництва і рослинництва в межах заходів т.зв. „зеленої скриньки”, яка передбачає сприяння структурній перебудові сільгоспвиробництва і збуту продукції (включаючи її збирання і переробку), розвиток інфраструктури і вдосконалення землекористування, програми регіонального розвитку і гарантування продовольчої безпеки тощо.

References:

1. Balabanov G. V. *Agropromyšlennye kompleksi: territorial'nyj sistemno-strukturnyj analiz (na materialah Ukrainy)* [Agricultural complexes: spatial system-structural analysis (on materials from Ukraine)], PhD Thesis, Kyiv, 1992, 44 p. (In Russian).
2. Gricku V. S. *Suspil'no-geografična ocinka strukturnih zrušen'v APK Černivec'koï oblasti* [Structural changes in agriculture in Chernivtsi oblast from the point of view of human geography], PhD Thesis, Kyiv, 2000, 16 p. (In Ukrainian).
3. Gricku V. S. *Strukturni zrušennâ ta efektyvnist' funkcionuvannâ regional'nih APK (na materialah Černivec'koï oblasti)* [Structural changes and effective functioning of regional agro-industrial complex (the case of Chernivtsi oblast)], Kharkiv, 2002, 152 p. (In Ukrainian).
4. The State Statistics Service of Ukraine. Official website. Access mode: <http://ukrstat.gov.ua/>
5. Klûj V. *Âk znišuet'sâ agropromislovij kompleks Ukraïni (Vidkritij list Prezidentu Ukraïni Viktoru Fedoroviču Ânukoviču)* [How the agro-industrial complex of Ukraine is destroyed (open letter to the President of Ukraine Viktor Yanukovich)], Dnipropetrovsk, 2012, 84 p. (In Ukrainian).
6. The concept of the state target program of the agrarian sector development up to 2020. Access mode: <http://minagro.gov.ua/node/16822>
7. Kornijčuk O. *Strategični naprâmi rozvitku sil's'kogo gospodarstva Ukraïni* [Strategic directions of agriculture development in Ukraine]. *Rol' nauki u pidvišenni tehnologičnogo rîvnâ i efektyvnosti APK Ukraïni: materialy III Vseukraïns'koï naukovo-praktičnoï konferencii z mižnarodnoû učastû (16–17 travnâ 2013 r., m. Ternopil')* [The role of science in improving the technological level and efficiency of agriculture in Ukraine: materials of III all-Ukrainian scientific-practical conference with international participation (May 16-17, 2013, Ternopil)], Ternopil, 2013, 401 p. (In Ukrainian).
8. Nagirna V. P. *Tvarinnic'ko-promislovij kompleks Ukraïni (teritorial'na organizaciâ i prirodokoristuvannâ)* [Livestock-industrial complex of Ukraine (spatial organization and environmental management)], PhD Thesis, Kyiv, 1995, 40 p. (In Ukrainian).
9. National report on the state of environment in Ukraine in 2012. Access mode: <http://www.menr.gov.ua/dopovidi>
10. Pistun M. D., Gucal V. O., Provotar N.Î. *Geografiâ agropromislovih kompleksiv: navčal'nij posibnik* [Geography of agro-industrial complexes: Textbook], Kyiv, 1997, 200 p. (In Ukrainian).
11. Suhij P. O. *Formuvannâ ta rozvitok agroproduvol'čogo kompleksu zahidnoukraïns'kogo regionu (suspil'no-geografičnij analiz)* [Establishment and development of the agrarian complex in Western Ukraine from the point of view of human geography], PhD Thesis, Kyiv, 2009, 40 p. (In Ukrainian).
12. The Association agreement between Ukraine and the EU. Access mode: <http://mfa.gov.ua/ua/about-ukraine/european-integration/ua-eu-association>
13. Ukraine and Canada signed an agreement on free trade area (11 July 2016). Access mode: <http://www.epravda.com.ua/news/2016/07/11/598710/>

14. Čipko T. Problemi i tendencii rozvitku cukroburâkovoï galuzi Ukraïni [Sugar industry of Ukraine: problems and tendencies of development]. In: *Region–2014: suspil'no–geografični aspekti: materialî mižnarodnoï naukovo–praktičnoï konferencii studentiv, aspirantiv ta molodih naukovciv (3–4 kvitnâ 2014 r., m. Harkiv)* [Region–2014: human–geographical aspects: proceedings of the international scientific–practical conference of students, postgraduates and young scientists (April 3–4, 2014, Kharkiv)], Kharkiv, 2014, 291 p. (In Ukrainian).

15. Čipko T. Problemi zemlerobstva Ukraïni: pričini, naslidki i šlâhi virišennâ [Problems of agriculture in Ukraine: causes, consequences and solutions]. In: *Region–2014: strategîâ optimal'nogo rozvitku: Materiali mižnarodnoï naukovo–praktičnoï konferencii, prisvâčenoï 80–riččû kafedri social'no–ekonomičnoï geografii i regionoznavstva Harkivs'kogo nacional'nogo univërsitetu imeni V. N. Karazina (6 listopada 2014 r., m. Harkiv)* [Region–2014: optimal development strategy: international scientific–practical conference dedicated to the 80th anniversary of the Department of Social and Economic Geography and Regional Studies, V. N. Karazin Kharkiv National University (November, 6, 2014, Kharkiv)], Kharkiv, 2014, 371 p. (In Ukrainian).

16. Âzynina R. A. *Specializirovannyj regional'nyj agropromyšlennyj kompleks i ego territorial'naâ organizaciâ* [Specialized regional agro-industrial complex and its spatial organization], PhD Thesis, Kyiv, 1985, 40 p. (In Russian).
